II. Abdülhamid'in Eğitim Politikaları: "Gidişimiz Saadet ve Terakki Yoludur."

Ercan Uyanık*

II. Abdülhamit'in saltanatının başlangıcı, Osmanlı maliyesinin iflas ettiği, Balkanlar'da yeni ayaklanma tehditlerinin baş gösterdiği ve Büyük Güçlerin düşmanlığının arttığı bir döneme denk gelmektedir. Tahta çıkışından dokuz ay sonra patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi imparatorluk açısından felaketle sonuçlanmıştır. 1878 yenilgisi, ardında bir mahzunluk ve vahamet duygusu bırakmış ve bu dönemde çok sayıda siyasi kriz meydana gelmiştir. 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması'yla Osmanlıların en büyük vilayetleri ellerinden çıkmış ve en üretken insanlarından mahrum kalmışlardır. Ayrıca 1908 yılına kadar Rusya'ya yıllık 350 bin Osmanlı altını kadar bir savaş tazminatı ödemeye mecbur olmuşlardır.[1]

Nisan 1879'a doğru, imparatorluk üzerindeki Rus ve İngiliz baskısı azaldığı sırada Abdülhamit, imparatorluğun "yenilenmesi ve refah'ını" hedefleyen geniş bir ıslahat planını kâğıda döker.[2] "Bir tür yeniden Tanzimat" olarak nitelendirilen bu devasa planı tasarlayan Abdülhamit, 1880'lerin başında nazırlarından kendi alanlarında yapılması gereken reformlarla ilgili muhtıralar sunmalarını ister.[3][4] Adalette, orduda ve eğitimde reform yapabilmek için çok büyük çabalar harcayan Abdülhamit'in en büyük başarısı, aydınlık düşmanı ve yobazlıkla suçlanan birisinden beklenmeyecek kadar çok eğitim konusunda çaba harcamış olmasıdır.[5] İmparatorluk için 1879'da hazırlanan geniş çaplı ıslahat projesinde kamu eğitimini modernleştirme gereğini dile getiren Abdülhamit'in bu tarihten başlayarak eğitim alanında gösterdiği çabanın okullaşma açısından önemli sonuçları olmuştur. Mevcut sistemi geliştiren 1869 Maarif-i Umumiye nizamnamesi; iptidai, rüştiye, idadi, sultani ve Darülfünun olmak üzere beş basamaklı bir eğitim hiyerarşisi öngörüyordu. Abdülhamit devrinde rüştiye sayısı, 1879-1908 yılları arasında 277'den 619'a yükselmiştir. Bunların 74'ü kız rüştiyesidir. İdadi mekteplerin sayısı 1876-1908 arasında 6'dan 109'a çıktı. 1908 itibariyle rüştiyelerde 40 bin, idadilerde 20 bin öğrenci bulunmaktaydı.[6] Mekteb-i Mülkiye 1877'de iyileştirilerek önemli bir kurum haline getirildi ve hukuk, güzel sanatlar ve ticaret alanında yeni meslek okulları kuruldu. 1890'dan itibaren meslek okulları vilayetlerde de açılmaya başlandı. Her bölgenin ordu karargâhında bir askeri okul açıldı; ayrıca Selanik, Konya ve Bağdat'ta hukuk, Şam'da tıp okulları kuruldu. Bu okullar için gösterişli bi-

(*) *Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi ABD Öğretim Üyesi.*

(1) Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, ss. 133-134.

(2) Söz konusu ıslahat planı; askerî aygıtı modernleştirmek, nezaretler için sorumluluk öngörerek siyasi yapıda ıslahata gitmek, vilayet yönetimlerini ve kamu idaresini yeniden yapılandırmak, istatistikî araçları geliştirmek, adliyenin işleyişini iyileştirmek, ticaretin, tarımın gelişmesi için gerekli tedbirleri almak, büyük bayındırlık çalışmalarına girişmek ve eğitimi geliştirmeyi kapsıyordu. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 334.

(3) Georgeon, a.g.e., ss. 334-335.

(4) Stanford J. Shaw, "Sultan Abdülhamid II, Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: Millî Kütüphane, 1989, ss. 179-197

(5) II. Abdülhamit Dönemi eğitim girişimleri konusunda bkz. Osman Ergin: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve *San'at* Müesseseleri *Dolayısiyle* Türkiye Maarif Tarihi, 5 Cilt, İstanbul: Eser Kültür, 1977, Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

(6) İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 75-76.

nalar inşa edildi. 1900 yılında, Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde, gençleri yükseköğrenim için yurtdışına gidip muhalif siyasetlere yönelmekten alıkoymak için Dârülfünun-u Şâhâne açıldı.[7]

Söz konusu eğitim çabasının amacı, okullar aracılığıyla pratik bilgileri aktarmaktır. Açılacak okullar sayesinde mesleki eğitime, sanayiye ve ticarete yönelik eğitim verilmesi amaçlanmış, Hıristiyanların ve Musevilerin gerisinde kalan Müslümanların bu mesafeyi kapatmaları sağlanmak istenmiştir.[8] Feraizcizade Şakir Efendi tarafından 1894 yılından mabeyne gönderilen bir arizada; Osmanlıcanın öğretilme usulündeki güçlük ve askerlikte uzun yıllar geçirmelerinden dolayı Müslüman tebaanın eğitim ve ticaret açısından gerekli olan niteliklerden geri kaldığını ileri sürüyordu. Hüdavendigar Vilayetine ait istatistiklere dayanarak Bursa'da yaşayan Müslümanlar ile Rum ve Ermenilerin eğitim ve ticaretteki durumunu karşılaştıran Feraizcizade Şakir Efendi, eğitim ve ticaret açısından Müslümanların Hıristiyanlara nispetle yüzde iki-iki buçuk derecesinde oldukları halde eşkıyalık, yol kesmek, posta gaspı ve cinayet gibi suçlarda Müslümanların Hıristiyanlardan epey ileride olduklarını saptamıştı. Feraizcizade Şakir Efendi'ye göre bunun sebebi, Müslümanların yirmi yaşından kırk yaşına kadar askerlik hizmetiyle mükellef ve meşgul olup Osmanlıca diline hâkim mükemmel bir okuryazarın 20-30 senede yetişmesine karşı Hıristiyanların askerlik yükümlülüğünden muaf olmalarının yanında dillerini üç senede mükemmel şekilde öğrenebildikleri için zamanlarını ticarete harcayıp servet kazanabilmeleriydi. Feraizcizade Şakir Efendi, Payitahtta yakın olduğundan bir eğitim ve sanayi mevkisi olan Hüdavendigar Vilayeti'nde durum böyleyse Anadolu içerilerindeki Müslümanların büsbütün irfan ve zenginlikten mahrum kaldıklarının açık olduğunu ve Müslümanların eğitimlerinin önündeki engellerin kaldırılmasının önemini vurguluyordu.[9]

Osmanlı İmparatorluğu'nu modern ve büyük bir Müslüman gücü haline getirmeye çalışan Abdülhamit'e göre; Tanzimatçıların çabaları, ülkeyi, siyasi kargaşaya, mali iflasa ve askeri felaketlere sürüklemişti. Bu yüzden imparatorluğun yeniden ayağa kaldırılması yeni temeller üzerine bina edilmeliydi. Balkanlardaki egemenliğinin zayıflığını göz önünde bulundurup Anadolu'ya ve Arap vilayetlerine öncelik vermeye ve iktidarını yeni bir sosyal zemine oturtmaya gayret eden Abdülhamit, Tanzimat ıslahatçıları gibi İstanbul'un Batılılaşmış seçkinlerine değil, taşranın ayan ve eşrafına dayanmıştır.[10] Nitekim 1889-1890'dan itibaren daha atak bir siyaset izleyen Abdülhamit, Balkanlar'daki toprak kayıplarını karşılayabilmek için, merkezî devlete yeni gelir ve asker kaynakları sağlayabilecek bölgeleri (Anadolu ve Arap vilayetleri) ve nüfusları (marjinal nüfus grupları) devletle daha iyi bütünleştirmeye uğraşır.

Abdülhamit'in Doğu'ya yönelişin en belirgin işaretiyse Aşiret Mektebi'nin açılmasıyla tezahür eder. Osmanlı yurtseverliğini Arap şeyhlerinin çocuklarına aşılamanın bir aracı olarak 3 Ekim 1892'de İstanbul'da açılan Aşiret Mektebi;[11] Arap, Kürt ve Arnavut aşiret reislerinin oğullarını Osmanlı seçkin kültürü dâhilinde eğitip toplumsallaştırmayı hedeflemiştir. Abdülhamit, müstakbel aşiret reislerini ve ileri gelenlerini devletin okullarında okutarak aşiretlerin yaşayış tarzını kültürel, sosyal, politik ve ekonomik yönden değiştirilmesini düşünmüştür.[12] Verilecek Osmanlı eğitiminden beklenen sonuç ise bu çocukları İstanbul'dan mezun ettikten sonra artık babaları gibi aşiret reisi veya şeyh değil, idareci, kaymakam olacakları bölgelerine geri

(7) Findley, a.g.e., s. 178.
(8) Georgeon, a.g.e., s. 350.
(9) 1892'den 1896'ya kadar Bursa Mülkiye İdadisinde Edebiyat ve Ahlak öğretmenliği görevinde bulunan Feraizcizade Şakir Efendi, geliştirdiği usulün uygulanması sayesinde Müslüman ahalinin kısa sürede tahsil ve ticarete başarılı olabileceğini savunuyordu. Y. EE. 139/96, 10 Şevval 1311 4 Nisan 1310 16 Nisan 1894.
(10) Georgeon, a.g.e., ss. 605-606.
(11) Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
(12) Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, s. 45.

göndermekti. Bu yeni türde aracılar sayesinde, aşiretler devletle daha iyi bütünleştirilebilecek, çevre bölgeler merkeze daha sıkı bağlanacak ve göçerler İslâm'ın halifesine daha büyük saygı gösterecektir. Okul, başlangıçta Arabistan yarımadasında artan İngiliz nüfuzunu kırmak amacıyla sadece Arap şeyhlerinin çocukları için kurulmuşken daha sonra Kürt şeyhlerinin ve bazı Arnavut ileri gelenlerinin çocukları da dâhil edilecek şekilde genişletilmiştir.[13]

Abdülhamit'in siparişi üzerine gerçekleştirilen koleksiyonlarda yer alan fotoğraflar, bu kuruluşun amacını gayet iyi ifade eder. Bunlarda önce genç öğrencilerin mektebe girerken çekilmiş tek fotoğrafları yer alır; her biri aşiretinin geleneksek kıyafetiyle poz vermiştir. Daha sonraki tarihte çekilmiş toplu bir fotoğrafta, aynı sınıfın öğrencileri görülür; her biri farklı folklorik kıyafetler içindeki çocuklar, hepsi birbirine benzeyen, mükemmel bir düzen içinde hizaya girmiş, sık düğmeli birer redingot giyip fes takmış, Osmanlı delikanlılarına dönüşmüşlerdir. F. Georgeon'un ifadesiyle; "Aşiret Mektebi'nden beklenen, sanki bir tür simya işlemi gerçekleştirir gibi, göçebeyi yerleşiğe, taşralıyı İstanbulluya, Arabı veya Kürdü Osmanlıya çevirmesidir." İbtidaî, rüştiye ve idadînin bir karışımı olan okulun müfredatında daha çok Türkçe öğretilmesine önem verilmiştir. Öğrenciler bu okulda beş yılı geçirdikten sonra, eğitimlerini, başkentin Mülkiye ve Harbiye gibi yüksekokullarında tamamlarlar. Mezun olduktan sonra, orduda ve sivil bürokraside mülazım veya kaymakam gibi orta kademelerde görev alırlar. 1907 yılında kapanıncaya kadar yaklaşık 400 civarında kişinin devam ettiği bu okulun mezunları, genelde Osmanlı devletine bağlı kalmış gibi gözükseler de, bu konuda tam bir tahmin yapmak zordur. Sonuç ne olursa olsun Osmanlı toplumunun parçalara ayrılmasını azaltmak için Abdülhamit'in eğitim yoluyla Osmanlı toplumuyla bütünleştirmeye yönelik ilginç bir girişimi söz konusudur.[14]

Arap Vilayetlerinde ve Vilayat-ı Sitte'de görev yapan bürokratların Babıâli'ye gönderdiği birçok raporda; misyonerlerin başlattığı eğitim atağına karşılık verilmesi için Osmanlı'nın derhal kendi modern eğitim kurumlarını oluşturmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu raporların en tipik örneği; "Anadolu Islahâtı" kapsamında Ahmet Şakir Paşa'nın Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Mamuratü'l-aziz, Diyarbekir, Trabzon, Ankara, Kastamonu ve Halep Vilayetlerinde yaptığı incelemelerden edindiği gözlemleri Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne gönderdiği layihalardır. Ahmet Şakir Paşa, merkeze gönderdiği raporlarda; "söz konusu vilayetlerde imparatorluğun Müslüman unsurunun eğitim açısından gayrimüslimlerin hayli gerisinde olduğunu ve misyonerlerin buralarda yürüttüğü eğitim faaliyetlerinin Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasını günden güne zehirlediğini" savunuyordu. Çözüm olarak da biran evvel Osmanlı'nın kendi modern eğitim ağını oluşturmasını öneriyordu.[15]

II. Abdülhamit Dönemi'nde, cemaat ve yabancı okulların sayısındaki artış, imparatorluğun Müslüman nüfusu ve Osmanlı yönetici eliti nezdinde rekabete neden olmuş ve Müslüman okullarının açılışını hızlandırmıştır.[16] Bağlı bulundukları devletlerin konsolosları tarafından himaye edilen misyonerler, yerel topluluklar arasında büyük bir kuşku uyandırmakta ve çoğunlukla Osmanlı toprağında bir tür yumuşak Haçlı seferi yürüten yabancı casuslar olarak algılanmaktadırlar. Padişahtan en küçük memura varıncaya kadar Osmanlı yetkilileri, misyonerlerin ihanet yuvaları kurduğunu ve devrimciler yetiştirdiğini düşünüyorlardı. Abdülhamit açısından en kaygı verici olan durum, bu okulların gi-

(13) Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, ss. 108-111

(14) Georgeon, a.g.e., s. 375.

(15) Bu konuda yarıntılı bilgi için bkz. *Ali Karaca, Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993.

(16) "Suriye havalisince ecanibin muavenet-i fiiliye ve nakdiyesiyle vücuda gelen mekatib-i gayr-ı müslimenin etfal ve akvam-ı bedeviye üzerine su-i tesir etmekte olduğundan bunlara karşı mekatib-i müslime tesisiyle izale-i mazarratları" BEO. 1350/101230, 28 Rebiyyülevvel 1317/ 6 Ağustos 1899.

derek daha çok Müslüman çocuğu çekmesiydi.[17] 1880'lerde vilayetlerden Yıldız Sarayı'na Müslüman öğrencilerin devam edebilecekleri rüştiye ve idadî düzeyinde okul olmadığı için yabancı okullarına gittiklerini belirten çok sayıda rapor gönderilmiştir. Bu durumun ülkenin geleceği açısından tehlikeler doğurabileceğine dikkat çeken yerel yöneticiler, Müslüman öğrencilerin devam edebileceği okullar yapılmasını istiyorlardı.[18]

Abdülhamit, 1878-1892 yılları arasında misyon okullarını denetleme konusunda birçok girişimde bulunmuştur. Misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki etkilerinin boyutunu tam anlamıyla anlamak için yönettikleri kurumların dökümünü çıkartmak, ilerlemelerini mümkün olduğunca takip etmek, onları denetim altına almaya çalışmak ve yasalara uydurmak gerekiyordu. Osmanlı topraklarındaki tüm okulları, genel ve özel okullar olmak üzere tek çatı altında toplayan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde, "yabancı okulların hükümetten izin alınmadan kurulamayacağı" hükmü yer almaktaydı. 1878 yılında resmi izin belgelerine sahip olmayan pek çok okul kapatıldı.[19] 1892 başlarında resmi izin belgesi başvurusu yapmamış tüm okulları kapatmaya yeltenmiş ancak yoğun diplomatik baskılardan dolayı bu niyetinden vazgeçmiştir. Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın 1894 yılında Abdülhamit'e sunduğu rapora göre; açılan yabancı okulların sadece % 37'sinin resmi ruhsatı vardır. Bu düşük oran göz önüne alındığında, Osmanlı ülkesinde izinsiz açılan okullar konusundaki önlemlerin ve girişimlerin başarısız olduğu görülmektedir. Bu okullara engel olunamayacağı anlaşılınca, yabancı kurumlarla rekabete girebilecek bir devlet okulları ağı geliştirme fikri vilayetlerdeki bürokratların kafasında şekillenmiş ve bu daha sonra sarayın politikası haline gelmiştir. Benjamin C. Fortna'ya göre; "eğitimde rekabet" olarak nitelendirilebilecek bir durumla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, direnişe geçmiştir.[20]

1891'den itibaren devletin merkezi aygıtını tam olarak eline geçirdiğinden emin olan Abdülhamit, vilayetler, marjinal topluluklar, göçebeler ve heterodoks gruplar konusunda daha atak bir siyaset yürütebilme imkanı bulmuştur.[21] Abdülhamit'in eğitim siyaseti, gayrimüslimlere yönelik okulların gelişimini dengeleme kaygısıyla hem bir rekabet ruhu hem de savunma refleksi içinde cevap vermektedir.[22] Bu okulların tümünü kapatamayacaklarını bilen Osmanlı yetkilileri, bunlara karşı durmanın tek yolunun, onlarla aynı zeminde rekabet etmek, yani, Müslüman okulların kalitesini artırmak olduğunun farkına varmışlardır. Örneğin, 1905 yılında Beyrut Vilayeti'nden, Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Müslüman çocukları Protestan ve Cizvitlerin zararlı ellerinden kurtarabilmek için tek çarenin onların eğitim kurumlarıyla rekabet edebilecek düzeyde okullar açmak olacağından bahisle vilayetin bu yoldaki girişimlerine destek isteniyordu.[23] Musul Valisi İsmail Nuri Paşa da raporunda, Arap vilayetlerindeki eğitimin önemi şu şekilde anlatılmaktadır: "Eğitimin ışığının bu vilayetlerde de (Musul-Basra-Bağdat) parlaması gerçekleşirse, bu, sınırlarımızı yabancıların açgözlü nazarlarına karşı korumak için bir savunma hattı ve bir direniş perdesi sağlayacaktır."[24]

(17) Georgeon, ag.e., s. 330.
(18) "Amal ve makasıd-ı mahsusaya mebni ecanib tarafından memalik-i şahanede küşad edilmekde olan mekatibden tevellüd edecek mehazir azade-i bahs ve tezkar olub bu halin önü alınması ise etfal-i tebaa-i şahaneyi o makule mekatibe müracaatdan müstağni kılacak mekteblerin tesis ve küşadına vabeste bulunduğundan..." BEO. 1563/117166 Lef 2, 9 Cemaziyelahir 1318 / 4 Ekim 1900.
(19) Hans-Lukas Kieser, Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, (Çev. Atilla Dirim), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 253.
(20) Benjamin C. Fortna, Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire, Oxford, 2002, pp. 242-243.
(21) Georgeon, a.g.e,, s. 371. Beyrut'taki Fransız ve Amerikan tıp mekteplerinde talebeye bazı muzır fikirler aşılanıp kafaları karıştırıldığından Osmanlı tebaası öğrencilerin adı geçen okullara devamlarının engellenmesi isteniyordu. A.MKT. MHM. 615/9 1324.S.30
(22) Georgeon, a.g.e., s. 348.
(23) "*Maarif Nezaret-i Celilesi'ne etfal-i müslimenin Beyrut'daki Amerika ve Fransız mekteblerine devamından men'iyle Protestan misyonerlerinin ve Jizvit papaslarının eyadi-i muzırralarından tahlisiyle revabıt-ı diniyelerinin muhafazası sinin-i vefireden beri tesis ve teşaub etmiş olan mezkûr mekteblere oldukça rekabet edebilecek süretde bir dar-ı tahsilin tesisine mütevakkıf idüğü cihetle sanayi ve ulum ve fünun-ı münasibenin talimine mahsus olmak üzere leyli ve nehari bir mekteb* vücuda getirilmesi esbabının *istikmaline ibtidar olunduğu...*" BOA. BEO. 2571/192812, 6 Haziran 1905.
(24) Deringil, a.g.e., s. 107.

II. Abdülhamit ile Hıristiyan misyonerlerin çekişmesine sahne olan Beyrut ve Suriye gibi iki önemli Arap vilayetinde; Aleviler, Dürzîler ve Nusayriler üzerinden taraflar arasında çetin bir mücadele yaşanmıştır. Zaman zaman Fransız, İngiliz, Amerikan ve Osmanlı Hükümetlerinin diplomatik ilişkilerine de yansıyan bu rekabet, yüzyıl dönümünde yaşanan Ermeni olayları sırasında kabaca Müslüman-Hıristiyan karşıtlığına dönüşmüştür. 1880'lerin ortalarına doğru vilayetlerden gelen raporlar, Sultanın dikkatini Sünnî inanışın dışındaki Müslüman topluluklardan kaynaklanan sorunlara çeker. Aleviler, Yezidiler, Nusayriler gibi Müslüman heterodoks gruplar Sünnî devletle yeterince bütünleşememiştir. Suriye ve Beyrut'ta, Fransız Cizvit papazları Katolik Marunîleri himaye ederken İngiliz Anglikan misyonerler Şii Dürzîleri, Amerikalı Protestan misyonerleri ise Nusayrileri kendilerine hedef kitle olarak seçeceklerdir. Söz konusu misyonerler, okullar açıp sağlık hizmeti sunarak adı geçen toplulukların gönlünü kazanmaya çalışmışlardır.[25]

Abdülhamit döneminin eğitim konusundaki en ayırt edici özelliği, okulların daha önce hiç görülmemiş bir gelişme kaydetmiş olmasıdır. İmparatorluğu oluşturan Musevi, Hıristiyan ve Müslüman milletlerin hepsinde çocukları okutma çabası hatırı sayılır boyutlardadır ve gerek okuma yazma oranı gerekse okur kitlesi üzerinde benzer sonuçlara yol açmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu, yurttaşları içine katmayı istediği uyrukları için sistemli bir eğitim programıyla, "eğitmen bir devlet" olarak kendini kanıtlamıştır.[26] 1880'de kurulan Birleşik Ermeniler Cemiyeti'nin amacı Doğu Anadolu ve Kilikya'da okullar açmaktır. İstanbul'daki Zappion Rum Kız Lisesi'nin binası 1885'te açılır. Bunu birkaç yıl sonra Halki Ticaret Mektebi ve Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi'nin açılışı takip eder. Yahudi cemaati içinde Alliance Israelite Universelle, Doğu Yahudilerini geliştirmek amacıyla okullar çoğaltılır, böylece cemaat içinde Fransızca çok yaygınlaşır. Balkanlar'ın Manastır gibi orta ölçekli kentlerinde de farklı cemaatler arasında tam bir okul yarışı vardır.[27]

Osmanlı birliğini desteklemek için, 1869 düzenlemelerinde devlet okullarının bütün cemaatlere açık olduğu net bir şekilde ilan edildi. Yine de gayrimüslimlerin çoğu cemaat okullarına veya yabancı okullara gitmeye devam etti. Abdülhamit devrinde, imparatorluk genelinde yaygın bir devlet okulları sistemi meydana getirilmesine karşın Osmanlı devlet adamları, yabancı ve gayrimüslim okullarının rekabetini hâlâ tehdit edici buluyorlardı. Söz konusu rekabet nedeniyle devlet okullarının müfredatında ve ders kitaplarında din ve ahlâk derslerinin ağırlığı arttırılır. 1891-1892'den itibaren rüştiyelerdeki din derslerinin saatleri çoğaltılırken Fransızcanın ağırlığı azaltılır. İdadîlerin müfredatına da din dersleri eklenir ve bu okulların talimatnamelerinde öğrencilerin günde beş vakit namazlarını kıldıklarının sıkıca denetlenmesi gerektiği belirtilir. 1880'lerin başlarına göre açık bir değişim söz konusudur. Devlet okulu, imparatorluğun Müslümanlarını kaynaştırmak ve padişahın şahsına daha sıkıca bağlamak için ideal bir yer olarak gözükmektedir.[28] Devletin, imparatorluğa ve hükümdarına sadakat duygularını artırma arayışında olduğu bir zamanda kullandığı tek yöntem, müfredattaki dini içerikli argümanlar değildi. Okullarda kullanılan haritalarda toprakların bütünlüğüne vurgu yapılıyordu. Osmanlı'nın her kıtadaki topraklarını ayrı haritada gösterme anlayışı terk edilerek imparatorluğun tüm topraklar tek haritada gösterilmeye başlanmıştır. Bu yeni anlayış, Osmanlı öğrencileri arasında merkezi bir siyasi birime ait olmak gibi ortak bir duygunun gelişmesine yaramıştır.[29]

(25) Deringil, a.g.e., s. 126.
(26) Deringil, a.g.e., s. 101.
(27) Georgeon, a.g.e., s. 452.
(28) II. Abdülhamit Dönemi okullarındaki ahlak eğitimi konusunda bkz. Benjamin C. Fortna, "Islamic Morality in Late Ottoman Secular Schools", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 32, No: 3, August, 2000, ss. 369-393.
(29) Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim* (Çev. Pelin Sıral), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 206-211-242.

Taşrada maarif idareleri kurulmasına dair 23 Aralık 1881 tarihli rapor, cemaat mekteplerine yönelik gözetim ve denetim mekanizmalarına ağırlık verilmesini istiyordu. Söz konusu rapor; Hıristiyan tebaanın cemaatlerinin okullarındaki eğitimin Osmanlı Devleti'nin siyasetine uygun olmasının gereğine dikkat çekiyordu. devlet idaresinin gayrimüslim okullarındaki eğitimi kontrol altında tutmasının söz konusu kurumların etkin bir şekilde denetlenip gözetim altında tutulmasıydı. Aksi takdirde imparatorluğun gayrimüslim cemaatlerin sahip olduğu eğitim sermayesinin yararlarından mahrum kalacağı ve bu okulların imparatorluğa zararlı bile olabileceği uyarısını yapıyordu. Raporun vurguladığı diğer bir konu da yabancı misyonerlerin gayrimüslimler üzerindeki zararlı etkileriydi. Buna göre bazı yabancılar güya bilgi ve sanatı yaygınlaştırmak gibi saygıdeğer bir davaya hizmet ettikleri aldatıcı görüntüsü altında cemaat okullarına nüfuz ediyorlardı. Rapora nazaran yabancılar Maarif Nizamnamesi'nin özgürlükçü maddelerinden istifade ederek vilayetlerde okullar açabiliyorlardı. Söz konusu kurumlara devam eden Osmanlı tebaası yabancıların emellerine uygun eğitim almaktaydılar.[30]

Rapora göre gerek cemaat mekteplerinin denetimi ve gerekse yabancı okulların zararlı faaliyetlerinin önlenmesi ancak Maarif Nizamnamesi'ne uygun olarak imparatorluk çapında maarif meclislerinin yaygınlaştırılmasıyla mümkün olabilirdi. Bu bağlamda öncelikli olarak maarif meclislerinin kurulması gereken vilayetler; Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas ve Van idi. 1881-82 devresinde bahsi geçen vilayetlerde maarif meclisleri açılmıştır Gayrimüslim okullarının denetlenmesi için 1886'da bir müfettişlik kurumu oluşturulmuştur.[31]

Gayrimüslim okullarını denetleme tedbirlerinden birisi de ders kitaplarının kontrolüydü. 1895'ten başlayarak Osmanlı gümrüklerine dışarıdan gelen yabancı dilde basılı eserler üzerinde sıkı bir gümrük kontrolü politikası izlenmiştir. Ancak gümrüklerde yabancı dillerde yazılmış eserleri okuyup kontrol edebilecek nitelikteki memurların azlığı nedeniyle bu kitapların gümrüklerden geçmesi çok uzun zaman aldığından sızlanmalara neden oluyordu.[32] 1880 yılından itibaren maaşları Maarif Nezareti bütçesinden karşılanmak üzere cemaat mekteplerine Türkçe hocaları atama kararı alınmış, ancak bu karar uzunca bir süre uygulamaya konmamıştır. 1895 yılında yayınlanan bir talimatla Türkçe hocalarının atanmasına başlanmıştır.[33] Cemaat okullarına yönelik kapsamlı denetim tedbirleri içeren 1896 tarihli "Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdîrlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat"a göre; vilayet maarif müdürünün cemaat mekteplerine yönelik ilk işlemi, görev bölgelerindeki mevcut mekteplerin resmî izninin olup olmadığını kontrol etmekti.

Abdülhamit'in gösterdiği çabalara karşın, Müslümanlar, diğer milletlerle aralarında açılmış olan mesafeyi kapatamazlar. İmparatorluğun büyük kentlerindeki yüksekokullara gitme oranlarına karşılık, Trablusgarp gibi ücra bir yörede 19. yüzyıl sonunda sadece 157 mahalle mektebi vardır. Bingazi'de ise bu sayı 22'dir. Toplam öğrenci sayısı sadece 4.500'dür. Bu sayı, okul çağındaki çocukların % 5'ini bile temsil etmez.[34] Her şeye karşın okullardaki bu gelişme çok kayda değer sonuçlar verir. Tam ölçülmesi çok güç de olsa, okuma yazma bilmeme oranı düşer. Devlet, o çağın gereğine uyup, 1894-1895'te on yaşından büyük nüfus içindeki okuma yazma bilmeyenlerin oranını saptamak üzeri istatistikî bir anket yaptırmaya başlar. Vilayetlerin çoğunda okuma yazma bilmeme oranı %30-45 arasındayken, İstanbul'un on yaşından büyük nüfusu içinde bu oranın sadece %10

(30) Somel, a.g.e., ss. 132-133.
(31) Somel, a.g.e., ss. 133-134.
(32) İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993, ss. 21-22.
(33) "Rumeli ve Anadolu'da Altı Vilayette Rüştiye Derecesinde Bulunan Mekâtîb-i Gayrimüslimde İstihdam Edilecek Lisan-ı Osmanî Muallimleri Maaşlarının Her Vilayetin Maarif Tahsisatından İtası" Osman Ergin, a.g.c., Cilt 3-4, s. 1029.
(34) Michel Le Gall, Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902, Doktora Tezi, Princeton University, 1986, s. 107'den aktaran Georgeon, a.g.e., s. 452.

olduğu iddia edilmektedir. Gazeteci Ahmet Emin (Yalman), Abdülhamit devrinde okuma yazma bilen insan sayısının üç katına çıktığı kanısındadır.[35] Potansiyel okur sayısında bir artış gerçekleştiğini söyleyen bu veriler, hem matbuatta hem de basında önemli gelişmeler kaydedildiğini de ifade etmektedir. Nitekim yıllık ortalama matbu kitap sayısı yarım yüzyılda yedi katına çıkmıştır. Abdülmecit devrinde 43 olan bu sayı, ardılı Abdülaziz devrinde 116'ya çıkmış, Abdülhamit devrinde ise 285'e yükselmiştir.[36] Aynı dönemde kız okullarının sayısının ciddi şekilde artmasının bir sonucu olarak, kadınlar da toplumsal yaşamda söz almaya başladı. Tamamen kadınlar tarafından çıkarılan ilk dergi olan Şüküfezar 1883 yılında, romancı Fatma Aliye'nin eserleri ise 1890'ların başında okuyucuyla buluştu.[37]

Abdülhamit devrinde Osmanlı toplumunda gerçekleşen bir diğer değişiklik, gençliğin ön plana çıkmasıdır. Bu toplumda yaş, tecrübe ve patronaj anlayış geleneksel otorite temellerini oluşturur.[38] Saltanat veraseti sisteminde, ailenin en yaşlı üyesi sultanın yerini alır. Köylerde ihtiyar heyeti diye bir kurum vardır. Aile bünyesinde bile yaşlılar hürmet ifade eden terimlerle anılır. Kısacası her düzeyde otoritenin temelinde yıllar boyunca biriktirilmiş tecrübe yatar.[39] Ama okulların -özellikle de İstanbul'daki yüksekokulların- gelişmesi bu durumu değiştirir. Artık fen alanında ve modern konularda yetkin gençlerin eline geçmiştir. Dilleri onlar öğrenir, modern bir devletin düzgün işlemesi için gerekli olan hukuk, mülkiye, fen bilimleri dallarında onlar eğitim alır. Seçkinleri okul aracılığıyla yetiştirmeyi hedefleyen, uzmanlığa ve liyakate dayalı bir sistem çıraklığa, tecrübeye olduğu kadar nüfuz ilişkilerine, iltimasa, hısım akraba kayırıcılığına da dayanan geleneksel sistemle çatışmaya başlar. En güçlü hiyerarşiye sahip bir kurum olan orduda bu çatışma çok keskin biçimde yaşanır; özel bir uzmanlığı olmayan, çoğu okuma yazma bile bilmeyen ama savaş alanlarında edinilmiş tecrübeye sahip "alaylılar"ın karşısında artık Harbiye'den yeni mezun olmuş genç "mektepli" subaylar vardır.[40]

II. Abdülhamit'in geliştirdiği eğitim kurumları, kendisine muhalif bir aydın grubun yetişmesini sağlayan bir ortam hazırlamış ve önemli bir sosyalizasyon işlevini üstlenmiştir. Genellikle taşra kökenli olan bu gençler yatılı olarak okumaktadır. Aynı maddi sorunlarla karşı karşıyadırlar; okulda aynı kültürü edinir, aynı kitapları okur, aynı şiirleri ezberleyip söyler, aynı öğretmenlere hayran olurlar. Böylece okul; aile ortamından uzakta, ayrı bir ocak, ayrı bir çevre haline gelmeye başlar.[41] Bu gençliği, onun yetkinliğine ve sadakatine güvenerek ilk kullanan Abdülhamit olur; mabeynine ve mülki amirlik görevlerine en iyi kadroları toplama kaygısıyla, Mülkiye mezunlarını işe alır. Aslında birçok genç rejime ve sultana hizmet ederken, mesafesini koyup muhalefet saflarına katılanların sayısı da epey kabarıktır.[42] Bu süreç, okul sıralarında "padişahımız çok yaşa!" diye haykırmaktan bıkan öğrencilerin, bu formülü "padişahımız başaşağı!" diye tersyüz etmesine başlar. Devlette liyakatleri ve yetkinlikleriyle orantılı bir rol oynamak için sabırsızlanan bu öğrenciler, Jön Türk hareketini besleyeceklerdir.[43] Onların gözünde, artık "Sultan, maarifin gelişmesi önünde bir engeldir. Acımasız bir sansür uygulatmakta, haksız vergiler toplamakta, halkı ezmekte, seyahat özgürlüğünü kısıtlamaktadır. O, tarımın ve ticaretin gerilemesinin nedenidir; yabancıların gözünde imparatorluğun itibarını ayaklar altına almıştır, etrafa dehşet saçmaktadır ve imparatorluk onun yüzünden paylaşılma tehlikesi ile karşı karşıyadır."[44]

(35) Ahmed Emin, The Development of Modern Turkey as measured by its press, New York, 1914, s. 78-79'den aktaran Georgeon, a.g.e., ss. 452-453.
(36) Georgeon, a.g.e., s. 453
(37) Findley, a.g.e., s. 178.
(38) Patrimonyal bürokrasinin değişimi konusunda bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I* (Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, ss. 207-218
(39) Georgeon, a.g.e., s. 450.
(40) Georgeon, a.g.e., ss. 450- 451.
(41) Mardin, a.g.e., ss. 114-115.
(42) İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No›lu Üyesi İbrahim Temo›nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1987, ss. 5-34.
(43) Georgeon, a.g.e., ss. 451-452.
(44) Georgeon, a.g.e., s. 546.

İmparatorluğun geleceğini kurtarmak için eğitime yatırım yapan Abdülhamit, kendi okullarından yetişen gençler tarafından 1908 yılında ikinci defa Meşrutiyet'i ilan etmeye zorlanmış ve 1909 yılında da tahttan indirilmiştir. Sonrasında Balkan Savaşları Osmanlıcılık düşüncesinin sonunu getirmiş ve I. Dünya Savaşı'nın sonunda da imparatorluk dağılmıştır. Bir bakıma 1912 ile 1922 yıllarını kapsayan Kurtuluş Savaşı'nın sonunda kurulan Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin kaderini belirleyen kadroların tümü II. Abdülhamit'in saltanatı sırasında geliştirilen eğitim kurumlarında yetişmişlerdir. Sonuçta, Abdülhamit'in kurduğu okullar, trajik bir biçimde kendi sonunu getirse de milletin geleceğini kurtarmıştır.

Kaynakça

BOA. A.MKT. MHM. 615/9 29 Safer 1324 / 24 Nisan 1906.

BOA. BEO. 1350/101230, 28 Rebiyyülevvel 1317 / 6 Ağustos 1899.

BOA. BEO. 1563/117166 Lef 2, 9 Cemaziyelahir 1318 / 4 Ekim 1900.

BOA. BEO. 2571/192812, 2 Rebiyülahir 1321 / 6 Haziran 1905.

BOA. Y. EE. 139/96, 10 Şevval 1311 / 16 Nisan 1894.

Ahmed Emin, The Development of Modern Turkey as measured by its press, New York, 1914, s. 78-79

Ali Karaca, Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899), İstanbul, 1993.

Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.

Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

Benjamin C. Fortna, "Islamic Morality in Late Ottoman Secular Schools", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 32, No: 3, August, 2000, ss. 369-393.

Benjamin C. Fortna, Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire, Oxford, 2002, pp. 242-243.

Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim* (Çev. Pelin Siral), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Hans-Lukas Kieser, Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, (Çev. Atilla Dirim), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005..

İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No›lu Üyesi İbrahim Temo›nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1987.

İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Michel Le Gall, Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902, Doktora Tezi, Princeton University, 1986, s. 107'den aktaran Georgeon, a.g.e., s. 452.

Osman Ergin: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve *San'at* Müesseseleri *Dolayısiyle* Türkiye Maarif Tarihi, 5 Cilt, İstanbul: Eser Kültür, 1977, Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Stanford J. Shaw, "Sultan Abdülhamid II, Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: Millî Kütüphane, 1989, ss. 179-197

Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I* (Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Temmuz - Ağustos 2014 Yıl 10 Sayı 59 Fiyatı 25 TL. ISSN 1300-4174

Yeni Türkiye

59

bu sayıda

türk eğitimi özel sayısı II

devlet ve siyaset adamları, bilim adamları, yöneticiler ve uzmanlardan 192 makale, inceleme ve araştırma

Recep Tayyip Erdoğan / Nabi Avcı / Hüseyin Çelik / Nimet Baş / Volkan Topçu / Mehmet Saraç / TBMM Milli Eğitim Komisyonu Başkan ve Üyeleri / Orhan Erdem / Yusuf Tekin / Gökhan Çetinsaya / akademisyenler

genel değerlendirme, **millî eğitimin temel hedefleri, felsefesi ve değerler eğitimi,** **eğitim sistemi ve sorunları,** **yüksek öğretim,** **eğitim reformu ve geleceğe yönelik eğilimler,** **eğitimin aslî unsuru öğretmen,** **eğitim programları,** **öğrenme problemleri, özel eğitim ve kişisel gelişim,** **eğitim tarihi ve çeşitlemeler,** **millî eğitim bakanlığı faaliyet raporu**

Bu dergi Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmaktadır.

Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı'nın katkılarıyla.

Yeni Türkiye

Temmuz Ağustos 2014
Yıl 10 Sayı 59
Fiyatı 25 TL
2 Ayda Bir Yayımlanır

Yayın Kurulu
Sacit Adalı / Şükrü Haluk Akalın / Aziz Akgül / Ahmet Turan Alkan / Zakir Avşar / Vedat Bilgin / Emin Çarıkçı / Kemal Çiçek / Şenol Durgun / Güler Eren / Burhan Erdem / Hasan Tahsin Fendoğlu / Bilgehan Atsız Gökdağ / Halil İnalcık / Kemal Karpat / İlber Ortaylı / Hayrettin Ökçesiz / Ergun Özbudun / Ümit Özdağ / Sami Selçuk / Mümtaz'er Türköne / Nur Vergin / Nevzat Yalçıntaş

Danışma Kurulu
Şakir Akça/ Oya Akgönenç / Kadir Murat Altıntaş / Aygün Attar / Kâzım Berzeg / Abdurrahman Dilipak / D. Mehmet Doğan / Tahsin Erdinç / Hüseyin Ergün / Metin Eriş / Gülay Göktürk / Lütfi Şehsuvaroğlu / Metin Hülagü / Adnan Şenel / Orhan Türköz

YT Yayıncılık Eğitim Ltd. Şti. Adına
Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni
Hasan Celâl Güzel

Editör
Hasan Celâl Güzel

Yazı İşleri Müdürü
Murat Tazegül

Dağıtım ve Abone Müdürü
Zülfikâr Mert

Baskı
Semih Ofset (312) 341 40 75

Genel Dağıtım
Doğan Dağıtım-DPP A.Ş.

Basıldığı Tarih
Haziran 2014

Yayın Kodu
ISSN - 1300-4174

Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi
Hacı Hasan Mahallesi 1712 sok. No: 2 Gölbaşı/Ankara
Tel: (312) 441 42 40-441 42 60 Faks: (312) 441 42 08
Web: www.yeniturkiye.com e-posta: yeniturkiye@yeniturkiye.com

Abone Şartları
Bireysel: Yıllık 150TL. Kurumsal: Yıllık 300TL.
IBAN: TR34 0006 2000 1810 0006 2946 98 - Garanti Bankası Çankaya Şb.

Yeni Türkiye hakemli bir dergidir. Dergimizde yayınlanan yazıların bütün sorumluluğu yazarlarına aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.